

G.T.Choʻlijeva

Osiyo xalqaro universiteti oʻqituvchisi

OHANG BOGʻLOVCHI VOSITA (MI?)

ANNOTATSIYA: Odamlar bilan samarali muloqot qilish nutq ohangini toʻgʻri idrok etish, talqin qilish va takrorlash qobiliyatiga asoslanadi. Uning haddan tashqari rang-barangligi yoki muloqot vaziyatiga mos kelmaslik, nutq maqsadiga bogʻliq boʻlmagan soʻzlarga urgʻu berish aloqa maqsadining amalga oshmasligiga sabab boʻladigan vositalardan biridir. Omma oldiga chiqishda notiq nutqning zaif yoki monoton boʻlishi nutqning zerikarli va qiziqarsiz boʻlishiga olib keladi. Bundan kelib chiqadiki, muloqot jarayonida ohangning oʻrni beqiyos. Bularidan tashqari ohangning sintaktik birliklarni shakllantirish va bogʻlashda ham muhim vazifalari borki, ushbu maqolada shu xususiyatlari tahlil qilinadi. Aniq va oʻrinli misollar vositasida koʻrsatiladi.

Kalit soʻzlar: ohang, intonatsiya, sintaksis, gap, bogʻlovchi, yordamchi soʻzlar, temp, tembr, qoʻshma gap, gapning ifoda maqsadiga koʻra turlari.

Zamovaniy tilshunoslikda ohang jonli nutqning eng zaruriy qismi sifatida turli vazifalarni bajarishga xoslangan muhim vosita ekanligini isbotlovchi turli tadqiqotlarning guvohi boʻlish mumkin. Haqiqatda, ohang nutqiy muloqotning paydo boʻlishiga sabab boʻluvchi asosiy maqsad – axborot almashish (kommunikativ vazifa)dan tortib muloqotga kirishuvchilarning nutqiy jarayondagi turli oniy hamda individual xususiyatlari – ruhiy, hissiy, jismoniy holati, yoshi, jinsi, millati, madaniyati, kasbi yo hunariga oid belgilarini aks ettira oladigan (emotsional-ekspressiv vazifasi) koʻp qirrali lisoniy noverbal hodisadir. Ohangning bu belgilarini badiiy asar qahramonlari nutqini kuzatish orqali yaqqol koʻrish mumkin.

Masalan, Gapingiz toʻgʻri. Sharoit zoʻr. Xohlagan qingʻirliklarga shart-sharoit mixday yaratilgan, buni biz bilamiz, — Omonullo «biz» degan soʻzni alohida urgʻu bilan talaffuz etdi. Bu **alohida ohang** boshliqning miyasiga toʻqmoqdek urilib, bir seskandi. Lekin oʻzini goʻllikka solib, xi-xilab kuldi: — Iye, hali shunaqalar ham bormi? Qingʻirlikdan Xudo asrasin. Hukumat shuncha sharoit yaratib berganiga shukur qilib toʻgʻri ishlaganga nima yetsin! ¹

Omonulloning nutqidagi maʼnoni va diskursiv maqsadni toʻla ifodalash uchun “biz”ni taʼkidlayotgan “alohida ohang” zarur edi. Chunki qahramon faqat oʻzi emas, uning ortida turgan militsiya vakillarini nazarda tutayotgan edi. “Boshliq”ning bir seskanishida ana shu “alohida ohang”ning ortida turgan maʼnodan qoʻrqish hissi sezilib turardi. Demak, agar shu ohang boʻlmasa, Omonullo nutqidagi maqsadni ochiq ifodalay olmas va boshliqqa bu qadar taʼsir oʻtkaza olmas edi.

Nutq ohangining tezlik, davomiylig, izchillik, koʻtarilish yoki tushish kabi oʻzaro bogʻliq komponentlarining birligi – bu intonatsiya boʻlib, tilning prosodik tizimining tarkibiy qismlaridan biridir. Boshqa til birliklaridan farqli ravishda u gapni shakllantirishdan tashqari nutqning ifodalaydigan maʼnosini ham shakllantirishga qodir noverbal prosodik birlikdir.

Frazaviy urgʻu – intonatsiyaning eng muhim vazifalaridan birini bajaruvchi asosiy komponenti boʻlib, jumla ohangining oʻzgarishini, nutq maqsadiga xoslanishini taʼminlaydi. Masalan, soʻroq gaplarda jumlaning soʻzlovchini eng qiziqtiradigan, diqqat markazidagi soʻz yoki birikmasini ajratishda frazaviy urgʻudan foydalaniladi: Kecha Komila keldi? yoki Kecha Komila keldi?

Rus tilshunosligida intonatsiyaning semantik (jumlaning nutq maqsadiga koʻra xoslanishi); ekspressiv (nutqning soʻzlovchi his-tuygʻularidan kelib chiqib xoslanishi); sintaktik (jumlaning lisoniy sintaktik birliklarining xosligini ifodalovchi); evfonik (nutq ohangining nutq maqsadiga qarab kuchli-kuchsizligi, davomiyligi) kabi vazifalari sanab oʻtiladi.

XX asrning oʻrtalariga qadar rus tilshunosligida sintaktis va ohangning aloqadorligiga qiziqish natijasida intonatsiya va uning komponentlarining vazifasini aniqlashga urinishlar koʻpaydi. Bu izlanishlarning samarasi oʻlaroq E.A. Brizgunova tomonidan 1960-yillarda rus tilining oʻziga xos

¹ Tohir Malik. Murdalar gapirmaydilar. 77-bet uzsmart.uz

intonatsiyasi tadqiq qilindi va nutqda intonatsion konstruksiyalarni tavsif qilishni taklif qildi. Natijada rus tilining nutqiy intonatsiyasiga xos bo'lgan yettida intonatsion konstruksiya (IK) ishlab chiqildi. Bu konstruksiyalar bugungi kunga qadar amal qilyapti.

Tillarning o'ziga xosliklarini inobatga olsak, intonatsiya ham turli tillarda turlichadir. Chet tilini o'rganuvchilarda aynan yangi nutq ohangiga moslashish qiyinligini kuzatish mumkin. Nutq jarayonida so'zlovchining g'azabi, nafrati, mehr-muhabbati, hazil yoki istehzosi intonatsiyasida ifodalanadi. Yangi til o'rganuvchilarda shu ifodalarni to'g'ri tushuna olmaslik yoki nutq jarayoniga to'g'ri tatbiq qila olmaslik holati ko'p uchraydi. Demak, bundan kelib chiqadiki, intonatsiya – ma'lum bir tilning eng xarakterli fonetik xususiyati.

Intonatsiyaning eng keng tarqalgan vazifasi kommunikativ fazifasidir. Tilning intonatsion tizimi grammatikaga qaraganda ancha harakatchanligi bilan ajralib turishi sababli, intonatsiya muloqot maqsadlariga bevosita javob berish uchun ko'proq imkoniyatlarga ega. Gapning ma'nosi va intonatsiyasi o'rtasidagi eng yaqin bog'liqlik uni muloqotning muhim omillaridan biriga aylantiradi. Intonatsiya orqali aytilgan so'z to'liq yoki to'liq emasligini, unda savol, javob va hokazo borligini bilib olish mumkin.

Gapning tegishli grammatik tuzilishi va leksik tarkibi bilan birlashtirilgan intonatsiya talaffuz ma'nosini ifodalashning muhim vositasidir. Chet el tilshunoslari tadqiqotlarida intonatsiyaning subyektiv hodisa ekanligi, har xil so'zlovchilar bir xil matnni boshqacha o'qishlari mumkinligi haqidagi fikrni ta'kidlab kelishadi. Haqiqatda, jumla birliklarini o'qishdagi farq juda muhim bo'lishi mumkin. Chunki har xil o'qish matnda ifodalangan ma'noning o'zgarishiga olib kelishi mumkin. Bitta matnning turlicha intonatsiyasi – uni har xil o'quvchilarning turlicha tushunishi natijasidir. Xuddi shu jumlaning turli intonatsiyalar bilan talaffuz qilish mumkin. Va har safar nutqning intonatsiyasi biroz boshqacha ma'no kasb etaverishi mumkin.²

Ohang va intonatsiyaning yuqoridagi vazifalarini sanar ekanmiz, uning tilshunoslikning sintaktik birliklarini hosil qilishdagi o'rniga to'xtalib o'tishni joiz deb topdik.

Gap – kishilarning bir-biriga fikr, axborot uzatish uchun ishlatadigan asosiy birlik, fikr ifodalashning eng oddiy ko'rinishi. U so'zlovchi uchun axborot uzatish, tinglovchi uchun ma'lumot, axborot olish vositasi.

Inson tafakkurida fikrlar jamlanmasi tushunchalar orqali yuzaga kelib, nutqda esa fikr holida ifodalanadi. Gap esa shu fikrlar va tushunchalarni axborot shaklida yetkazish uchun so'z, so'z birikmalari va grammatik shakllar yordamida hosil bo'ladi.

Gap turli omillar vositasida yuzaga keladi, shunday omillardan biri gap ohangining gap shakllanishida o'rni katta. Gapning muhim belgilaridan biri – tugallangan ohangga ega bo'lishi.

Gapning fikriy va sintaktik tugalligi ohang jihatidan ham tugallik va yaxlitlikni taqozo qiladi: tugallangan ohang fikrning va sintaktik qurilishining tugalligini bildirib turadi. Zero, gap va gap bo'lmagan nutqiy hodisalarning muhim farqlaridan biri ham tugal bo'lmagan ohangga ega bo'lishidir. Ohang nafaqat gapning tugallanganligini, balki gapning turli tipini belgilashda ham muhim. Demak, ma'lum bo'ladiki, so'zning atov birligimi yoki gapmi, gap bo'lsa, qanday tabiatga ega ekanligini nutqda faqat ohang ko'rsatadi. Bundan tashqari gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlarini belgilashda boshqa omillarning ishtirok etishi ham, ishtirok etmasligi ham mumkin, ammo fonetik omil – ohang bo'lishi shart.

Gap bo'laklari orasidagi munosabatni ko'rsatishda ham ohang muhim o'rin tutadi. Men – men, sen – sen gaplarida gap bo'laklari (ega – kesim)ni farqlashda va ular orasidagi munosabatni ko'rsatishda ohang hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Gapni tashkil qiluvchi so'z birikmalaridan biri – bitishuvli birikmalarning o'zaro aloqasida ham, asosa, tartib va ohang bilan belgilanadi. Bunday aloqada ohang birikma a'zosining tobeligini ko'rsatuvchi omil sifatida gavdalanadi.

² Пронникова Н.В. К ВОПРОСУ О ФУНКЦИЯХ ИНТОНАЦИИ. ФГБОУ ВПО «Марийский государственный университет» Фундаментальные исследования. (Журнал) – 2014. – № 9 (часть 5) – С. 1131-1135.

Gapning tuzilish va mazmun jihatidan birlashgan parchalari nutq jarayonida qisqa to‘xtam (pauza) bilan ajratiladi. Bunday parchalar sindagma deb atalib, ularni ajratayotgan pauza ham nutq ohangining bir ko‘rinishidir. Sintagma – grammatik-semantik jihatidan yaxlitlangan fonetik butunlik bo‘lib, bir havo zarbi bilan aytiladi.

Sintagma tarkibi bitta so‘z yoki bir nechta so‘z bo‘lishi ham mumkin. Sintagmalar so‘zlovchining maqsadidan kelib chiqib turlicha bo‘ladi, ya’ni har bir inson bitta gapni turlicha aytishi mumkin. Bu ularning nutq maqsadidan kelib chiqadi.

Ohang qo‘shma gap tarkibiy qismlarini bog‘lashda ham namoyon bo‘ladi. Ko‘pincha, u grammatik vosita o‘rnini bosish darajasiga ko‘tariladi. Biz ishonamiz – ko‘nglimiz to‘q. Bunda ohang ergashtiruvchi bog‘lovchi vazifasida qo‘llangan³.

Yuqoridagi tahlillardan ko‘rinib turibdiki, ohang va uning tarkibiy qismlari tilda ko‘plab muhim vazifalarni bajaradi. Shular qatoriga bog‘lovchilik xususiyatini ham kiritsak bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abduzohur Abduazizov. Tilshunoslikka kirish. – T.: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2010. 178 bet, 22-bet.
2. Haydarov A. Intonatsiyaning uslubiy xususiyatlari. BuxDu ilmiy axborotnomasi. 2006, 69-72-b.
3. Jamolxonov H. O‘zbek tilining nazariy fanetikasi. – T: “Fan”, 2009. 224 b.
4. Қиличев Э. Ўзбек тилининг практик стилистикаси. Т.: “Ўқитувчи”, 1985. 104 б.
5. Пронникова Н.В. К вопросу о функциях интонации. ФГБОУ ВПО «Марийский государственный университет» Фундаментальные исследования. (Журнал) – 2014. – № 9 (часть 5) – С. 1131-1135.
6. Sayfullayeva R., Mengliyev B. va b. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Darslik. – T. – 2009. 324-329-betlar. www.ziyouz.com.kutubxonasi.
7. Торсуева И. Г., Интонация и смысл высказывания. – М., 1979.
8. Tohir Malik. Murdalar gapirmaydilar. 77-bet uzsmart.uz

³ Sayfullayeva R., Mengliyev B. va b. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Darslik. – T. – 2009. 324-329-betlar. www.ziyouz.com.kutubxonasi.